

بررسی و تحلیل میزان توجه به مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی

نویسندگان: دکتر مهدی سبحانی نژاد^{۱*} و رضا جعفری هرندی^۲

۱. استادیار دانشگاه شاهد

۲. دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه اصفهان

* E-mail: sobhaninejad@shahed.ac.ir

چکیده

در پژوهش حاضر پنج سؤال پژوهشی با هدف تحلیل میزان توجه کتاب‌های درسی فارسی، دینی، اجتماعی و تاریخ دوره ابتدایی و راهنمایی به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با دفاع مقدس، طرح و مورد بررسی واقع شده است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است. جامعه پژوهش نیز شامل چهار عنوان کتاب درسی فارسی، دینی، اجتماعی و تاریخ دوره ابتدایی و راهنمایی تحصیلی چاپ سال تحصیلی ۸۳-۸۲ (در مجموع بیست و چهار جلد کتاب درسی) بوده است که همه آنها به عنوان نمونه انتخاب و مورد بررسی واقع شده‌اند. ابزار اندازه‌گیری، چکلیست تحلیل محتوای محقق ساخته بوده و یافته‌های پژوهش نیز با بهره‌گیری از شاخص آماری توصیفی مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گرفته است. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که: ۱. در مجموع چهار عنوان کتاب مورد بررسی ۹۰۳ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با دفاع مقدس توجه شده است. روند مذکور در کتاب‌های فارسی، دینی، اجتماعی و تاریخ به ترتیب ۴۸۶، ۱۴۹، ۱۸۱ و ۸۷ مرتبه بوده است، بنابراین در کتاب‌های فارسی بیش‌ترین و در کتاب‌های تاریخ کم‌ترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است. ۲. در بین چهارده محور مفهومی مورد بررسی بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات دفاع مقدس و کم‌ترین توجه به محور خسارت‌های اجتماعی بوده است و به دو محور مفهومی؛ ابتکار، خلاقیت و خودکفایی هیچ‌گونه توجهی نشده است. ۳. بیش‌ترین توجه به محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس به ترتیب در کتاب‌های درسی پایه تحصیلی دوم راهنمایی، پنجم ابتدایی، چهارم ابتدایی، سوم ابتدایی، سوم راهنمایی، اول راهنمایی، اول ابتدایی و دوم ابتدایی بوده است. ۴. در کتاب‌های درسی پایه دوم راهنمایی بیش‌ترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است و در کتاب‌های درسی پایه دوم ابتدایی هیچ‌گونه توجهی به این مفاهیم نشده است.

کلید واژه‌ها: تحلیل محتوی، کتاب درسی، دفاع مقدس، دوره ابتدایی و راهنمایی

• دریافت مقاله: ۸۲/۹/۲۶

• ارسال به داوران:

(۱) ۸۲/۹/۲۶

(۲) ۸۵/۶/۲۷

(۳) ۸۵/۶/۲۷

(۴) ۸۵/۶/۲۷

• دریافت نظر داوران:

(۱) ۸۲/۱/۸

(۲) ۸۵/۹/۶

(۳) ۸۵/۹/۹

(۴) ۸۵/۱۰/۶

• ارسال برای اصلاحات:

(۱) ۸۵/۲/۱۱

(۲) ۸۶/۸/۵

• دریافت اصلاحات:

(۱) ۸۵/۳/۱۱

(۲) ۸۶/۱۱/۱۶

• ارسال به داور نهایی:

(۱) ۸۶/۴/۱۸

(۲) ۸۶/۱۲/۱۸

• دریافت نظر داور نهایی:

(۱) ۸۶/۷/۳

(۲) ۸۷/۲/۳

• پذیرش مقاله: ۸۷/۲/۱۰

Scientific-Research
Journal of
Shahed University
Fourteen Year
No. 27
2008

دوماهنامه علمی - پژوهشی

دانشگاه شاهد

سال چهاردهم - دوره جدید

شماره ۲۷

اسفند ۱۳۸۶

چند ماه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، جمهوری اسلامی ایران در جنگی ناخواسته درگیر شد. جنگ هشت ساله که به مرور دفاع مقدس نام گرفت، تبعات فراوانی در عرصه‌های مختلف به همراه داشت. از پیامدهای هشت سال دفاع مقدس، پیدایش مجموعه‌ای از مفاهیم و اصطلاحات در زمینه دفاع از دین، میهن، ناموس و هم‌چنین مبارزه با تجاوزگر در عرصه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بود [۱۷] که با زبان هنری بیان شده‌اند و البته بخش کوچکی از حقیقت دفاع مقدس‌اند. این مجموعه ادبی و معنوی که اصطلاحاً به آن ادب پایداری گفته می‌شود، به طور جاودانه و قابل انتقال در ذهن ایرانیان به یادگار مانده است.

مجموعه معنوی مذکور بخشی از تاریخ، فرهنگ و سلوک اجتماعی جامعه ایرانی است و لازم است به نحو مقتضی، منتخبی شایسته از این میراث به درستی و با جامعیت مطلوب به نسل آتی منتقل شود. مصادیق شاخص مجموعه به یادگار مانده از دفاع مقدس شامل نمونه‌های متفاوتی است و مواردی چون ترسیم چهره رنج کشیده و مظلوم مردم، دعوت به مبارزه، بیان جنایت‌ها و پیدادگری‌ها، توصیف و ستایش جان‌باختگان، شهیدان، جانبازان، ایثارگران، القای امید به پیروزی، ستایش آزادی و آزادگی، ستایش سرزمین خود و طرح نمادهای اسطوره‌ای ملی و تاریخی از آن جمله هستند [۲].

نمادهایی تاریخی از جنس گنجینه دفاع مقدس را می‌توان در تاریخ اسلام برای نخستین مرتبه در قصاید ابوطالب (ع) در ستایش و دفاع از ساحت پیامبر (ص) و مسلمانان شکنجه دیده [۳] و هم‌چنین در انواع جنگ‌ها و غزوات پیامبر و مؤمنین صدر اسلام و نیز در حماسه عظیم عاشورا ملاحظه کرد. موارد فوق که نمونه‌هایی از میراث دفاع پیامبر و اهل بیت (ع) در طول تاریخ پس از اسلام است، عمدتاً به وسیله شعر که اصلی‌ترین رسانه مطرح در آن عصر بود به یادگار مانده است، زیرا که شعر به واسطه انس و الفت با جامعه، کارکردی بسیار

مؤثر داشته است [۲].

حفظ میراث دفاع ملت‌ها برای انتقال به نسل آتی همواره مورد توجه بوده و به ویژه پس از جنگ‌های جهانی نمود بیش‌تری یافته است. به عنوان نمونه، پدیده تمنای شهادت در تاریخ مقاومت ملل، پیشینه‌ای روشن دارد، به طوری که خلبانان جوان و داوطلب ژاپنی شب قبل از ماموریت در مراسمی شرکت می‌کردند و با پوشیدن لباس سفید به طور نمادین خود را از علایق دنیوی می‌پیراستند و صبح روز بعد در باند پرواز، جعبه‌ای دریافت می‌کردند که قاعدتاً باید خاکسترشان در آن جای می‌گرفت [۴]. در دوره هشت ساله دفاع مقدس کشور ما نیز، گشودن معبر در میدان‌های مین به شکل خارق‌العاده و شهادت‌طلبانه‌ای عملی می‌شد که ریشه در فلسفه شهادت‌طلبی ایرانیان دارد [۲].

مجموعه میراث معنوی دفاع مقدس که به صورت شعر، داستان، نمایش، گزارش، وصیت‌نامه، روایت و سایر گونه‌های ادبی گردآوری شده و به جای مانده است شامل موضوعاتی پیرامون دفاع داخلی، دفاع ملی - میهنی، ادبیات زندان، بازداشتگاه، اسارت، مهاجران، زندگی اردوگاهی، اشغال و مقاومت، تبعید و پشت جبهه در دوران جنگ و پس از آن [۲] است. این مجموعه را می‌توان به دو دسته آثار تقسیم کرد، دسته‌ای که مستقیماً به توصیف جنگ (رزمندگان، وقایع جنگ، ادوات، فنون، نقشه‌ها و غیره) می‌پردازد و دسته‌ای که غیرمستقیم موضوعات مربوط به جنگ (مهاجرت، بمباران شهرها، پشت جبهه، حضور در جنگ، خانواده رزمندگان و غیره) را توصیف کند.

از دید جامعه شناختی، در تاریخ هر قوم مقاطع بحرانی و سرنوشت‌سازی وجود دارد که حفظ و نگهداشت یاد آن، مستلزم وحدت ملی، مشارکت و حضور تمامی نیروهای فعال جامعه است [۵]. مجموعه معنوی یادمان‌های دفاع مقدس از موضوعاتی است که حفظ آن برای تداوم دینی و ملی جامعه ایرانی ضروری

بروز کند و این کار نیازمند برنامه‌ریزی درسی جامع است.

برنامه‌ریزی درسی طی دو فرایند طراحی و تدوین برنامه درسی عملی می‌شود و مستلزم ملاحظه و تصمیم‌گیری درخصوص عناصری چون اهداف، محتوا، مواد آموزشی، راهبردهای یاددهی-یادگیری، زمان، فضا، ارزیابی و نیز تدوین عملی برنامه‌درسی براساس تصمیمات اتخاذ شده در فرایند طراحی است [۱۰] به عبارت دیگر، این فعالیت مشتمل بر ملاحظه تمامی عناصر برنامه درسی در فرایند طراحی و تصمیم‌گیری درخصوص آن است که نهایتاً به تدوین عملی این برنامه در قالب عناوین درسی مختلف مدرسه با توجه به محتوای هر موضوع درسی منتهی می‌شود و بی تردید در این فرایند یکی از مهم‌ترین عناصر، انتخاب محتوا و سازمان‌دهی برنامه‌های درسی مذکور براساس اصول انتخاب، تنظیم و سازماندهی محتوا است. به عبارت دیگر، یکی از ارکان بنیادی برنامه‌ریزی درسی است و سازمان دادن محتوا مقوله‌ای حساس در تدوین برنامه درسی است [۱۰ و ۱۱].

محتوای برنامه درسی مشتمل بر مجموعه مفاهیم، مهارت‌ها و گرایش‌هایی است که برنامه ریزان درسی آن‌ها را انتخاب و سازماندهی خواهند کرد [۱۲]. محتوا می‌تواند شامل؛ دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، گرایش‌ها و ارزش‌هایی باشد که برای تحقق اهداف مورد نظر، یادگیرنده باید آن‌ها را بیاموزد [۱۳].

تهیه و تدوین محتوای کتاب‌های درسی باید بر اساس اصول برنامه‌ریزی درسی باشد. در این زمینه تناسب محتوا با نیازها، علایق و تجربیات زندگی دانش‌آموزان باید مدنظر قرار گیرد. به علاوه برخی از ضوابط عملی انتخاب محتوا شامل ارتباط با مسائل روز، توجه به میراث فرهنگی، پایه آموزشی مداوم و فرصت مناسب برای فعالیت‌های یادگیری چندگانه نیز باید مورد توجه برنامه‌ریزان درسی واقع شود [۱۴ و ۱۵].

است و الزام این نگهداشت، مختص بزرگسالان نیست، بلکه لازم است با استفاده از ابزارهای مناسب از جمله دستگاه آموزش و پرورش، به صورتی شایسته برای نسل فردا نیز حفظ شود و به شکلی مطلوب به آنان انتقال یابد [۶].

محتوای کتاب‌های درسی مدارس و به خصوص دروسی چون ادبیات فارسی، دینی، تاریخ و علوم اجتماعی زمینه‌های مطلوبی هستند که می‌توان یادمان‌های سرشار از موضوع‌های ارزشمند سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، معنوی و اخلاقی دفاع مقدس را به وسیله آن‌ها حفظ کرد و توسعه داد [۷]. ورود ادبیات دفاع مقدس به عرصه متون آموزشی به ویژه کتاب‌های درسی از شیوه‌های مهم اشاعه مفاهیم و یادمان‌های دفاع مقدس و از راهکارهای حفظ و ارتقای ارزش‌های آن است [۸ و ۲].

در الگوی نظام آموزش و پرورش ایران، اغلب فعالیت‌های آموزشی و پرورشی در چهارچوب کتاب درسی (textbook) صورت می‌گیرد. کتاب درسی از کارآمدترین ابزارهایی است که می‌تواند نقش مهمی در انتقال و توسعه فرهنگ پایداری هشت سال دفاع مقدس داشته باشد. هم‌چنین کتاب درسی می‌تواند عامل انتقال و توسعه میراث دفاع مقدس و زمینه‌ساز تحقق رفتارهای عملی متناسب با ارزش‌های آن در کسانی باشد که انتظار می‌رود در آینده ادامه دهنده این ارزش‌ها باشند [۹]. البته برای دستیابی به هدف فوق، انتخاب محتوا و چگونگی سازماندهی آن در قالب کتاب‌های درسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

رسیدن به اهداف حقیقی انتقال و توسعه دست‌آوردهای معنوی دفاع مقدس مستلزم آشنایی دانش‌آموزان با مفاهیم، اصطلاحات و آگاهی‌های دفاع مقدس و نیز دستیابی به نگرش مثبت درباره آن است تا در نهایت میل به اقدامات عملی درخصوص پیام‌های آن در دانش‌آموزان برانگیخته شود و به عبارت دیگر، تغییرات مطلوبی در رفتار دانش‌آموزان در این زمینه

و راهنمایی انجام گرفته است، مشخص شد که ربانی در ۱۳۶۵ در پژوهشی تحت عنوان «ادبیات پایداری و دفاع مقدس در کتاب‌های درسی چاپ سال ۱۳۶۴»، دریافت کرده است که در بیست و سه درس از کتاب‌های فارسی دوره‌های ابتدایی، راهنمایی و متوسطه به موضوع دفاع مقدس پرداخته شده است [۲۳].

دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی در سال ۱۳۷۲ در پژوهشی تحت عنوان «مروری بر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی» نشان داد، از ۲۵ عنوان کتاب درسی مورد بررسی در دوره ابتدایی، در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی، تعلیمات دینی، فارسی و تاریخ به موضوع دفاع مقدس توجه شده است [۲۴].

ربانی [۷] در پژوهش دیگری تحت عنوان «دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دانش‌آموزان» اظهار داشت، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی نشان داده است که در کتاب‌های فارسی پایه‌های مختلف ابتدایی و راهنمایی در یک یا چند درس به دفاع مقدس پرداخته‌اند، هم‌چنین در کتاب تعلیمات اجتماعی سوم و پنجم، دینی سوم، هنر چهارم و پنجم ابتدایی به‌علاوه آموزش دفاعی سوم راهنمایی و کتاب‌های عربی سوم، تاریخ ایران دوم و آمادگی دفاعی دبیرستان، نمونه‌هایی از ادبیات دفاع مقدس دیده می‌شود.

معتمد علیخانی [۲۵] در پژوهشی تحت عنوان «تأثیر هشت ساله جنگ تحمیلی بر واژگان زبان فارسی و به‌وجود آمدن اصلاحات و تغییرات جدید در دوره دفاع مقدس» نتیجه گرفت که جنگ تحمیلی بر واژگان زبان فارسی، تأثیراتی داشته است.

صبغیان [۹] در پژوهشی تحت عنوان «معلم، دفاع مقدس و کتب درسی» به بررسی میزان اهمیت و به‌کارگیری مفاهیم، اصطلاحات، اشعار و مسایل مربوط به دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی پرداخته و نشان داده است که در اکثر کتاب‌های درسی یا به دفاع مقدس پرداخته نشده یا اگر از آن سخن به میان آمده، بسیار اندک، شتاب‌زده و

لوی (Lewy) در ۱۹۹۹ معتقد است که اصطلاح محتوای برنامه درسی (Content Curriculum) نه تنها به قسمت‌ها و قطعه‌های سازمان یافته‌ای اطلاق می‌شود که به‌گونه‌ای منظم، یک حوزه را تشکیل می‌دهند، بلکه شامل وقایع و پدیده‌هایی است که به نحوی با رشته‌های مختلف علمی ارتباط دارند [۱۶ و ۱۷]. در این زمینه کانلی (Connelly) در ۱۹۹۱ معتقد است محتوای برنامه درسی حقایق خاص، عقاید، اصول و مسائلی را شامل می‌شود که در یک درس خاص گنجانده شده‌اند [۱۷ و ۱۸].

حداقل دو نوع محتوا در برنامه درسی قابل شناسایی است. محتوای مکتوب یا همان کتاب درسی که مورد مطالعه قرار می‌گیرد و محتوای شفاهی که مکتوب نیست و شامل توضیحات معلم و نحوه تدریس وی در کلاس درس است. جنبه‌های نظری، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و فردی، از زمینه‌های پیچیده‌ای هستند که روی ماهیت تصمیمات مرتبط با محتوای برنامه درسی تأثیر می‌گذارند [۱۹ و ۲۰].

بین دوره‌های تحصیلی نظام آموزشی کشور، دوره‌های ابتدایی و راهنمایی از نظر شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان، تربیت حواس، تربیت تخیل، شناخت استعدادها و رغبت‌های فردی، پرورش فضایل اخلاقی و معنوی، افزایش تجارب و معلومات عمومی برای بهتر زیستن در جامعه و رشد تفکر علمی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند [۲۱]. برای دوره ابتدایی و راهنمایی اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی متعددی سیاست‌گذاران آموزشی [۲۲] طرح کرده‌اند که در برخی از موارد، توجه به موضوع دفاع مقدس و حوزه‌ها و مؤلفه‌های آن می‌تواند بستر خوبی برای برآورده شدن این اهداف و زمینه‌ساز رشد دانش‌آموزان باشد.

در مرور محدود پژوهش‌های که درباره توجه به پیام‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دو دوره ابتدایی

انجام شده پیشین و هم‌چنین متون موجود درباره ادبیات دفاع مقدس تحلیل شده و محورها و مؤلفه‌های حاصل در جدول شماره یک آمده است. این جدول نشان دهنده، چهارده محور و یکصد و هشتاد مؤلفه مفهومی درخصوص دفاع مقدس است.

پژوهش حاضر پس از دستیابی به اساسی‌ترین محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس (شامل چهارده محور و یکصد و هشتاد مؤلفه مفهومی است و در بخش ابزار گردآوری داده‌ها، نحوه مطالعه و ساخت آن به‌طور مفصل شرح داده است) به دنبال بررسی این مسئله بود که در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی تا چه اندازه به محورها و مفاهیم استخراجی فوق توجه شده‌است؟ بر این اساس، برای تعیین میزان توجه به مفاهیم فوق در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم مذکور، پنج سؤال زیر طرح و بررسی شده است:

۱. به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی فارسی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟
۲. به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دینی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟
۳. به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی اجتماعی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟
۴. به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ پایه‌های مختلف دوره راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟
۵. به چه میزان در محتوای مجموع چهار کتاب درسی مورد بررسی در پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟

روش پژوهش

با عنایت به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مورد بررسی و هم‌چنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا (content analysis) بوده است. تحلیل محتوا، روش مطالعه و تجزیه و تحلیل

غیرعلمی بوده است. به همین دلیل معلمان دوره‌های مختلف تحصیلی، فرصت کافی برای انتقال ارزش‌های دفاع مقدس در اختیار ندارند.

برلسون (Berlson) [۲۶] به نقل از وال ورت (Walworth) در پژوهشی نحوه طرح جنگ آمریکا و مکزیک در اواسط قرن نوزدهم را در کتاب‌های درسی تاریخ دو کشور مقایسه کرده است. بنابر نتایج بررسی وی، در محتوای کتاب‌های درسی آمریکایی آمده است که آمریکا مدت زمان زیادی توهین‌های رؤسای جمهوری مکزیک را تحمل کرده و سپس وارد جنگ شد، به پیروزی رسید و به حاشیه‌ای از صحرا و سرزمین بومیان قناعت کرد؛ اما در مقابل در محتوای کتاب‌های درسی مکزیک آمده است که آمریکا به تدریج و بی‌رحمانه بر سرزمین‌های مکزیک تسلط یافته و با دسیسه‌ها خود را تبرئه کرده است.

بررسی‌های انجام شده درباره محتوای کتاب‌های درسی کشورهای مختلف نشان داد که کتاب‌های درسی پیش‌تر کشورها به نوعی به جنگ‌های آن کشور با سایر کشورها پرداخته‌اند و در این زمینه می‌توان به ذکر مصادیقی از جنگ‌های استقلال اواسط قرن هفدهم و جنگ دوم جهانی در کتاب‌های درسی تاریخ آمریکا اشاره کرد به علاوه، در کتاب‌های درسی کشورهای اروپایی اشاراتی به جنگ جهانی دوم شده است [۹].

نتیجه این که کتاب درسی به عنوان بعد محتوایی برنامه درسی مدارس، چنانچه مبتنی بر دو فرایند انتخاب و سازمان‌دهی محتوا باشد و به‌طور شایسته تهیه شده باشد، می‌تواند بخش عظیمی از ادبیات گردآمده پیرامون دفاع مقدس را به دانش‌آموزان منتقل و زمینه‌ساز درک و فهم آنان از پیام‌های دفاع مقدس شود. در این روند، شناسایی محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با دفاع مقدس گام نخست خواهد بود، پس از آن می‌توان در محتوای کتاب‌های درسی از این عناصر استفاده کرد. در این جا برای شناسایی محورها و مؤلفه‌های مفهومی مطرح شده درخصوص دفاع مقدس، نتایج پژوهش‌های

ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی، آسیب‌های انسانی، خسارت‌های اقتصادی، خسارت‌های اجتماعی و خیانت‌ها است که هریک از آن‌ها نیز خود حاوی مؤلفه‌های مفهومی هستند.

برای حصول اطمینان از روایی (validity)، ابتدا کلیه محورها و مؤلفه‌های مفهومی استخراجی اولیه در اختیار گروهی از صاحب‌نظران عرصه ادبیات دفاع مقدس و هم‌چنین برنامه‌ریزان درسی گذاشته شد و از آن‌ها خواسته شد که محورها و مؤلفه‌های مفهومی را به لحاظ درجه تناسب با مفاهیم دفاع مقدس، در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری کنند. ماحصل بررسی نتایج ارزش‌گذاری‌های آنان، تأیید چهارده محور و یک صد و هشتاد مؤلفه مفهومی دسته‌بندی شده در محورها با ارزش میانگین ۴/۴۵ بوده است. در واقع از دید آنان، محورها و مؤلفه‌های مفهومی استخراجی روایت مناسبی از مقوله مورد بررسی بوده است. به علاوه در فرایند نهایی ساخت ابزار، برای اطمینان از روایی صوری و محتوایی، چک لیست تهیه شده اولیه را صاحب‌نظران و متخصصان مذکور دوباره در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری کردند و این بار نیز ارزش میانگین ۴/۵۷ به دست آمد.

برای تأمین پایایی (reliability) ابزار از روش اجرای مجدد استفاده شد، بدین صورت که فرم تهیه شده نهایی

ارتباطات به شیوه نظام‌دار، عینی و کمی است که به شیوه‌های مختلف و طی مراحل متعدد انجام می‌شود. کتاب‌های درسی از جمله اسنادی هستند که می‌توان با بهره‌گیری از فنون تحلیل محتوا، آن‌ها را مورد بررسی قرار داد [۱۷].

جامعه آماری نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری مورد مطالعه شامل کلیه کتاب‌های درسی فارسی، دینی، علوم اجتماعی و تاریخ دوره ابتدایی و راهنمایی است که در سال تحصیلی ۸۳ - ۸۲ چاپ شده و جمعاً بیست و چهار جلد بوده‌اند. نمونه پژوهش شامل کلیه بیست و چهار جلد کتاب درسی مذکور است. به عبارت دیگر نمونه‌گیری انجام نشده و کل جامعه پژوهش به عنوان نمونه انتخاب و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

ابزار اندازه‌گیری

ابزار گردآوری داده‌ها، چک لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی محقق ساخته بود که برای ساخت آن، ابتدا کلیه پژوهش‌های مرتبط با این بررسی تا محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با دفاع مقدس شناسایی شود. نتایج این بررسی در جدول شماره ۱ با چهارده محور و یکصد و هشتاد مؤلفه مفهومی آورده شده است. چهارده محور مذکور شامل واژه‌ها و اصطلاحات، نیروهای درگیر، ادوات و تجهیزات نظامی، دانش، مهارت و مدیریت دفاع، تقویت روحیه مقاومت، ابتکار و خلاقیت، ارزش‌ها، اسارت، خود کفایی، دفاع از

جدول ۱: طبقه بندی محورها و مؤلفه‌های مفهومی برگرفته از پژوهش‌ها و متون مرتبط با دفاع مقدس

محورها	مؤلفه‌های مفهومی
واژه‌ها و اصطلاحات	دفاع، دفاع مقدس، جنگ تحمیلی، جنگ، مبارزه، نبرد، پیکار، جنگ مسلحانه، شکار، تهاجم، جهاد، تجاوز، صلح، دستور، سازمان ملل، شکست، صدام، آتش بس، کافر، بعثی، پیروزی، جنگ‌طلبی، جبهه، گلستان شهدا، اعزام به جبهه، ایران، عراق، شهید، بنیاد شهید، مناطق و شهرهای مربوط به جنگ، پشت جبهه، انفجار، پرچم، چفیه، امام خمینی، ادیان و اقوام ایرانی مثل مسیحی یا کرد و...، تاریخ‌های مهم جنگ، افراد تأثیرگذار در جنگ، عملیات
نیروهای درگیر	سرباز، بسیجی، ارتشی، سپاهی، پاسدار، رزمنده، جهادگر، امدادگر و سایر نیروهای نظامی و انتظامی، ارتش، بسیج، سپاه، جهاد سازندگی، کمیته، هوایروز و سایر ارگان‌های نظامی و انتظامی، مجاهد، داوطلب مهاجر، هم رزم، فرمانده، بی‌سیم‌چی، نیروهای دشمن
ادوات و	اسلحه و تفنگ، توپ، رگبار، تانک، نقشه، مین، منور، مسلسل و تیربار، کوله پشتی، هواپیمای جنگی، سلاح‌های

تجهیزات نظامی	شیمیایی، پادگان و پایگاه، گلوله، رسام، بی‌سیم، نارنجک، خاک‌ریز، خمپاره، ماسک و دیگر تجهیزات ضدشیمیایی، آمبولانس، پدافند، سایت
دانش، مهارت و مدیریت دفاع (جنگ)	طراحی عملیات، مأموریت، اجرای عملیات، تخریب، تاکتیک، تبلیغات، پیش‌روی، شناسایی، عقب‌نشینی، حمله یا تک، ضدحمله یا پاتک، محاصره، مانور، سنگرسازی، آموزش نظامی، فنون رزمی، قدرت نظامی، سینه‌خیز، آمادگی رزمی، مین‌گذاری، تیراندازی، شلیک، قاطعیت، برنامه‌ریزی، فرمان‌دهی، رهبری، پیش‌رو بودن، نظارت، کنترل، بازرسی، رزم شب
تقویت روحیه مقاومت	مقاومت، پایداری، ساخته شدن، صرفه‌جویی، روحیه
ابتکار و خلاقیت	تولید سلاح و تجهیزات جدید، تاکتیک‌های جدید، استفاده از نیروی انسانی، تغییر در سلاح و تجهیزات
ارزش‌ها	ایشار، فداکاری، دلیری، شجاعت، شهامت، رشادت، گذشت، مردانگی، آمادگی کمک به جبهه، آزادگی، غیور، خداخواهی، خطرپذیری، بی‌باک و نترس، حماسه آفریدن، داوطلبی برای جنگ، شهادت طلبی
اسارت	زندان، وضعیت اسیران، نوع گرفتاری، شکنجه، زندان انفرادی، زندگی در اسارت، آزاد شدن اسیران، بازگشت اسیران، استقبال از اسیران، زندگی پس از اسارت، اردوگاه اسیران، آزادی، اسیر، آزاده، رهایی، فرار، مبادله اسیران
خودکفایی	ساخت موشک، ساخت ادوات جنگی، تغذیه، پوشاک، دارو، نیرو، ساخت تجهیزات
دفاع اسلامی، ملی و انسانی	دفاع از ناموس، دفاع از مرزهای کشور، دفاع از نظام و انقلاب اسلامی، ایجاد امنیت برای مردم
آسیب‌های انسانی (فردی)	شهادت، جان دادن، کشته شدن، شهید شدن، آواره، مجروح، زخمی، جانباز شدن، قطع عضو، مهاجرت، قتل عام، شیمیایی شدن، ترکش خوردن، داغ‌دار شدن، خونین شدن، گلگون شدن، صدمه دیدن
خسارت‌های اقتصادی	تصرف شهرها، تخریب شهرها، زمین‌های کشاورزی، معادن و کارخانجات، ادوات جنگی و غیر جنگی، بیکاری، گرانی، تورم، محاصره اقتصادی، انفجار پالایشگاه‌ها و فرودگاه‌ها، گلوله باران، بمباران و موشک باران شهرها
خسارت‌های اجتماعی	جنگ‌زدگی، مهاجرت، تعارض‌های فرهنگی، کوپنی شدن، جیره‌بندی، آلودگی آب‌ها و زمین‌های کشاورزی، آلودگی زیست محیطی، آوارگی، چادر نشینی
خیانت‌ها	ستون پنجم، جاسوسی، مزدور، نرساندن غذا و مهمات، خیانت، آلوده‌سازی غذا، توطئه، دسیسه، نیرنگ، فریب، کشورهای حامی عراق، افراد مهم حامی عراق

آماري داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شد و شاخص‌های گرایش مرکزی و پراکندگی مانند فراوانی، درصد، میانگین، رتبه‌بندی و جداول توصیفی مورد استفاده قرار گرفت.

نتایج پژوهش

در این قسمت، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک شرح داده شده‌اند:

نتایج بررسی سؤال اول پژوهش

به طور همزمان و مجزا در اختیار متخصص تحلیل محتوای قرار داده شد تا چند واحد درسی برخی از کتاب‌ها را تحلیل کند. ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل‌های همزمان را پژوهش‌گر اصلی و متخصص مذکور، محاسبه کردند و نتیجه حاصله مبین ضریب همبستگی ۰/۷۹۸ بوده است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

با عنایت به روش اجرای پژوهش و عدم استفاده از نمونه‌گیری و نیز بررسی تمامی بیست و چهار جلد کتاب درسی با چهار عنوان درس فارسی، دینی، علوم اجتماعی و تاریخ دوره‌های ابتدایی و راهنمایی، تحلیل

است و در همین حال در کتاب‌های تعلیمات دینی دوم و چهارم ابتدایی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی به موضوع دفاع مقدس هیچ‌گونه توجهی نشده است. به عبارت دیگر می‌توان گفت در چهار کتاب از هفت کتاب تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است.

میانگین فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره ابتدایی و راهنمایی ۲۱ مورد است، در این میان لذا کتاب‌های تعلیمات دینی پنجم ابتدایی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی اول و دوم راهنمایی بالاتر از میانگین و کتاب تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی بقیه پایه‌ها، پایین‌تر از میانگین قرار دارند. بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات با ۳۶/۲ درصد و کم‌ترین توجه به دو محور خیانت‌ها و اسارت با ۰/۶ درصد بوده است. به پنج محور تقویت روحیه مقاومت، ابتکار و خلاقیت، خودکفایی، خسارت‌های اقتصادی و خسارت‌های اجتماعی هیچ‌گونه توجهی نشده است (جدول ۳ و ۶).

نتایج بررسی سؤال سوم پژوهش

سؤال سوم پژوهش: «به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی اجتماعی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟».

بر اساس نتایج جدول شماره چهار و شش، مجموع فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با دفاع مقدس در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی ۱۸۱ مورد است. در بین کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی، در کتاب تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی با ۴۹/۷ درصد فراوانی بیش‌ترین توجه و در کتاب تعلیمات اجتماعی چهارم ابتدایی با ۰/۶ درصد، کم‌ترین توجه را به مفاهیم دفاع مقدس داشته است بنابراین تمامی شش جلد کتاب تعلیمات اجتماعی به مفاهیم دفاع مقدس

سؤال اول پژوهش: «به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی فارسی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟».

بر اساس نتایج جدول شماره دو، مجموع فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با دفاع مقدس در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی و راهنمایی ۴۸۶ مورد بوده است. در بین کتاب‌های مذکور، در کتاب فارسی سال دوم راهنمایی با ۴۹/۴ درصد فراوانی، بیش‌ترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است، در حالی که در کتاب فارسی سال دوم ابتدایی هیچ‌گونه توجهی به مفاهیم دفاع مقدس نشده است به عبارت دیگر، در هفت کتاب از هشت کتاب فارسی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است (جدول ۲). میانگین فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی و راهنمایی ۶۱ مورد است، در بین آن‌ها، کتاب‌های فارسی دوم راهنمایی و چهارم ابتدایی، بالاتر از میانگین و کتاب‌های فارسی سایر پایه‌ها، پایین‌تر از میانگین قرار دارند. در محورهای مفهومی تحلیل شده به مؤلفه‌های محور واژه‌ها و اصطلاحات با ۳۶ درصد بیش‌ترین توجه به مؤلفه‌های محور خسارت‌های اجتماعی با ۰/۴ درصد کم‌ترین توجه شده است، به دو محور ابتکار و خلاقیت و خودکفایی و مؤلفه‌های آن نیز هیچ‌گونه توجهی نشده است (جدول ۲).

نتایج بررسی سؤال دوم پژوهش

سؤال دوم پژوهش: «به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دینی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟».

بر اساس نتایج جدول شماره سه و شش، مجموع فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با دفاع مقدس در کتاب‌های درسی تعلیمات دینی دوره ابتدایی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره راهنمایی ۱۴۹ مورد است. در بین کتاب‌های تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره ابتدایی و راهنمایی، در کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سال دوم راهنمایی با ۵۲/۳ درصد فراوانی، بیش‌ترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده

جدول ۲: نتایج تحلیل محتوای کتاب های درسی فارسی دوره ابتدایی و راهنمایی به لحاظ توجه به مفاهیم دفاع مقدس

پایه و دوره تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مؤلفه‌ها	درصد فراوانی مؤلفه‌ها	محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اول ابتدایی	ایران، خانه ما	به صورت شعر همراه با تصویر	۴	۰/۸			
	عید نوروز مشکلی که	به صورت نثر و مصور به صورت نثر و نقل فیلمی			واژه‌ها و اصطلاحات	۱۷۵	۳۶
سوم ابتدایی	آسان بود	از تلویزیون	۴۰	۸/۲	نیروهای درگیر	۷۲	۱۴/۸
	ای ایران، ای وطن	به صورت نثر همراه با تصویر			ادوات و تجهیزات نظامی	۴۸	۹/۸
چهارم ابتدایی	نوجوان بسیجی	به صورت نثر همراه با تصویر (شهید فهمیده)			دانش، مهارت و مدیریت دفاع (جنگ)	۱۱	۲/۲
	دو کاج	به صورت شعر داخل تمرین			تقویت روحیه مقاومت ارزش‌ها	۶۴	۱۳/۱
	جهاد سازندگی	به صورت نثر همراه با تصویر	۱۲۲	۲۵/۱	دفاع از ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی	۱۲	۲/۴
	غذای مسلمان‌ها را انبار نکنید	به صورت نثر			آسیب‌های انسانی (فردی)	۳۲	۶/۵
پنجم ابتدایی	ای ایران، ای سرزمین دلیران	به صورت نثر همراه با تصویر			خسارت‌های اقتصادی	۷	۱/۴
	اشک یتیم	به صورت شعر (داخل تمرین)	۵۹	۱۲/۱	خسارت‌های اجتماعی	۳۹	۸
	حضور لاله‌ها	به صورت شعر همراه با تصویر			خیانت‌ها اسارت		
اول راهنمایی	صفت آزادگان	همچون پرستوها سرزمین افتخار و حماسه	۱۵	۳/۱			
	زنگ انشاء	اسوه مقاومت و ایثار فرمانده من شعر دماوند					
دوم راهنمایی	سرزمین طلای سیاه	به صورت شعر نو به صورت نثر همراه با تصویر					
	بهاران آیدر سیاحتی دیگر	به صورت نثر	۲۴۰	۴۹/۴			
	در غرب علم چیست	به صورت نثر					
سوم	نصیحت بی	به صورت نثر داخل تمرینها					
		به صورت شعر فقط داخل					

پایه و دوره تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مؤلفه‌ها	درصد فراوانی مؤلفه‌ها	محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
جمع	-	-	۴۸۶	۱۰۰	جمع	۴۸۶	۱۰۰
راهنمایی	غرض	تمرین	۶	۱/۲	واژه‌ها و اصطلاحات	۵۴	۳۶/۲
	ای به هنر سرمه	به صورت نثر			نیروهای درگیر	۲۳	۱۵/۴
	چشم جهان	به صورت نثر فقط داخل			ادوات و تجهیزات نظامی	۸	۵/۳
	خوی مردان	تمرین			دانش، مهارت و مدیریت		
	خدا				دفاع (جنگ)	۲۶	۱۷/۴
سوم ابتدایی	باغ سرخ و سبز	همراه با تصویر	۴	۲/۷	ارزش‌ها	۷	۴/۶
	قرآن پیام خدا	به صورت تصویر			دفاع از ارزش‌های		
پنجم ابتدایی	پاسداری از دین و قرآن	همراه با تصویر	۲۷	۱۸/۱	اسلامی، ملی و انسانی	۸	۵/۳
	بر بال رنگین کمان	به صورت نثر			آسیب‌های انسانی (فردی)	۲۱	۱۴
اول راهنمایی	برداشت محصول	به صورت نثر	۴۰	۲۶/۸	خیانت‌ها	۱	۰/۶
	انتقال به جهان آخرت	به صورت نثر			اسارت	۱	۰/۶
دوم راهنمایی	بسیج	همراه با تصویر	۷۸	۵۲/۳			
	امت بزرگ اسلامی	به صورت نثر					
جمع	-	-	۱۴۹	۱۰۰	جمع	۱۴۹	۱۰۰

جدول ۳: نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات دینی دوره ابتدایی و راهنمایی به لحاظ توجه به مفاهیم دفاع مقدس

توجه شده است.

میانگین فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی ۳۰ مورد است. در این میان، کتاب‌های تعلیمات اجتماعی سوم و پنجم ابتدایی بالاتر از میانگین و کتاب‌های تعلیمات اجتماعی بقیه پایه‌ها، پایین‌تر از میانگین قرار دارند. از محورهای تحلیل شده بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات با ۵۶/۳ درصد و کم‌ترین توجه به دو محور؛ خیانت‌ها و خسارت‌های اجتماعی با مجموع ۰/۵ درصد بوده است در ضمن به سه محور ابتکار و خلاقیت، خودکفایی و اسارت هیچ‌گونه توجهی نشده است (جدول ۴ و ۶).

نتایج بررسی سؤال چهارم پژوهش

سؤال چهارم پژوهش: «به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ پایه‌های مختلف دوره راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟». براساس نتایج جدول شماره پنج و شش، مجموع فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با دفاع مقدس در کتاب‌های درسی تاریخ دوره ابتدایی و راهنمایی ۸۷ مورد است. در بین کتاب‌های تاریخ دوره راهنمایی فقط در کتاب تاریخ سوم راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است. از محورهای مفهومی تحلیل شده بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات با ۵۰/۵ درصد و کم‌ترین

براساس نتایج جداول شماره ۶، ۷ و ۸، مجموع فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با دفاع مقدس در چهار کتاب درسی مورد بررسی ۹۰۳ مورد است. در بین کتاب‌های مورد بررسی، کتاب فارسی با ۵۳/۸ درصد فراوانی بیش‌ترین توجه و کتاب تاریخ با ۹/۶ درصد کم‌ترین توجه را به مفاهیم دفاع مقدس داشته‌اند. کتاب‌های تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی ۱۶/۵ درصد و کتاب‌های تعلیمات اجتماعی ۲۰ درصد از فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. میانگین فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های درسی مورد بررسی بر حسب چهار عنوان کتاب، ۲۲۶ مورد است

توجه به محور ادوات و تجهیزات نظامی با ۱/۱ درصد بوده است. به سه محور ابتکار و خلاقیت، خودکفایی و خسارت‌های اجتماعی هیچ‌گونه توجهی نشده است (جدول ۵ و ۶).

نتایج بررسی سؤال پنجم پژوهش

سؤال پنجم پژوهش: «به چه میزان در مجموع محتوای کتاب‌های درسی چهارگانه مورد بررسی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است؟».

جدول ۴: تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی به لحاظ توجه به مفاهیم دفاع مقدس

پایه و دوره تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مؤلفه‌ها	درصد فراوانی مؤلفه‌ها	محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
سوم ابتدایی	بهشت زهرا نامه‌ای به دوست ثبت نام در مدرسه	به صورت نثر همراه با تصویر	۷۱	۳۹/۲	واژه‌ها و اصطلاحات نیروهای درگیر ادوات و تجهیزات نظامی دانش، مهارت و مدیریت دفاع (جنگ)	۱۰۲	۵۶/۳
		جهت‌های جغرافیایی را چگونه پیدا می‌کنند	۱	۰/۶	تقویت روحیه مقاومت ارزش‌ها دفاع از ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی	۳	۱/۶
		انقلاب شکوهمند اسلامی ایران ایثار	۹۰	۴۹/۷	آسیب‌های انسانی (فردی) خسارت‌های اقتصادی خسارت‌های اجتماعی خیانت‌ها	۲۳	۱۲/۷
اول راهنمایی	تحمل سختی‌ها و مشکلات در خانواده رهبری در خانواده	به صورت نثر همراه با تصویر	۵	۲/۸		۴	۲/۲
		خانواده و موسسه پست نیاز به همدلی	۱۰	۵/۵		۱۱	۶
دوم راهنمایی	انواع حکومت‌ها	به صورت نثر	۴	۲/۲		۴	۲/۲
جمع	-	-	۱۸۱	۱۰۰	جمع	۱۸۱	۱۰۰

جدول ۵: نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره ابتدایی و راهنمایی به لحاظ توجه به مفاهیم دفاع مقدس

پایه و دوره تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مؤلفه‌ها	درصد فراوانی مؤلفه‌ها	محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اول راهنمایی	-	-	-	-	واژه‌ها و اصطلاحات	۴۴	۵۰/۵
دوم راهنمایی	-	-	-	-	نیروهای درگیر	۱۳	۱۴/۹
					ادوات و تجهیزات نظامی	۱	۱/۱
					دانش، مهارت و مدیریت		
					دفاع (جنگ)	۶	۶/۸
					تقویت روحیه مقاومت	۲	۲/۲
					ارزش‌ها	۴	۴/۵
سوم راهنمایی	انقلاب اسلامی پس از پیروزی	به صورت نثر همراه با تصویر	۸۷	۱۰۰	دفاع از ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی	۲	۲/۲
					آسیب‌های انسانی (فردی)	۲	۲/۲
					خسارت‌های اقتصادی	۵	۵/۷
					خیانت‌ها	۴	۴/۵
					اسارت	۴	۴/۵
جمع	*****	*****	۸۷	۱۰۰	جمع	۸۷	۱۰۰

جدول ۶: رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به مفاهیم دفاع مقدس بر حسب کتاب/پایه/دوره

رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه
میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه	میزان توجه
اول	اول	اول	اول	اول	اول	اول	اول	اول
دوم	دوم	دوم	دوم	دوم	دوم	دوم	دوم	دوم
پنجم	پنجم	پنجم	پنجم	پنجم	پنجم	پنجم	پنجم	پنجم
ششم	ششم	ششم	ششم	ششم	ششم	ششم	ششم	ششم
نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم
سوم	سوم	سوم	سوم	سوم	سوم	سوم	سوم	سوم
هشتم	هشتم	هشتم	هشتم	هشتم	هشتم	هشتم	هشتم	هشتم
چهارم	چهارم	چهارم	چهارم	چهارم	چهارم	چهارم	چهارم	چهارم
نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم	نهم
یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم	یازدهم
دهم	دهم	دهم	دهم	دهم	دهم	دهم	دهم	دهم
هفتم	هفتم	هفتم	هفتم	هفتم	هفتم	هفتم	هفتم	هفتم
دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم
دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم	دوازدهم

			به صورت نثر	حماسه	
			به صورت شعر نو به صورت نثر همراه با تصویر	زنگ انشاء اسوه مقاومت و ایثار	
اول	۲۶/۶	۲۴۰	به صورت نثر به صورت شعر داخل بیاموزیم (شهید تندگویان)	فرمانده من شعر دماوند سرزمین طلای سیاه	فارسی دوم راهنمایی
			به صورت نثر به صورت نثر به صورت نثر به صورت نثر داخل تمرینها	بهاران آبدیر سیاحتی دیگر در غرب ایران علم چیست	
دوازدهم	۰/۷	۶	به صورت شعر فقط داخل تمرین به صورت نثر به صورت نثر فقط داخل تمرین	نصیحت بی غرض ای به هنر سرمه چشم جهان خوی مردان خدا	فارسی سوم راهنمایی
چهاردهم	۰/۴	۴	به صورت شعر همراه باتصویر به صورت تصویر	باغ سرخ و سبز قرآن پیام خدا	تعلیمات دینی سوم ابتدایی
نهم	۳	۲۷	به صورت نثر همراه با تصویر به صورت نثر همراه با تصویر	پاسداری از دین و قرآن بر بال رنگین کمان	تعلیمات دینی پنجم ابتدایی
ادامه جدول ۶:					
هشتم	۴/۴	۴۰	به صورت نثر به صورت نثر	برداشت محصول انتقال به جهان آخرت	تعلیمات دینی اول راهنمایی
پنجم	۸/۶	۷۸	به صورت نثر همراه با تصویر به صورت نثر	بسیج امت بزرگ اسلامی	تعلیمات دینی دوم راهنمایی
ششم	۷/۹	۷۱	به صورت نثر همراه با تصویر به صورت نثر همراه با تصویر به صورت نثر	بهشت زهرا نامه‌ای به دوست ثبت نام در مدرسه	تعلیمات اجتماعی سوم ابتدایی
پانزدهم	۰/۱	۱	به صورت نثر و داخل شکل	جهتهای جغرافیایی را چگونه پیدا می کنند	تعلیمات اجتماعی چهارم ابتدایی
سوم	۱۰	۹۰	به صورت نثر همراه با تصویر به صورت نثر همراه با تصویر	انقلاب شکوهمند اسلامی ایران ایثار	تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی
سیزدهم	۰/۶	۵	به صورت نثر	تحمل سختی ها و	تعلیمات اجتماعی

ادامه جدول در صفحه بعد ←

اول راهنمایی	مشکلات در خانواده	به صورت نثر				
تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی	خانواده و مؤسسه پست نیاز به همدلی	به صورت نثر داخل فعالیت به صورت نثر داخل تصویر	۱۰	۱/۱	یازدهم	
تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی	انواع حکومت‌ها	به صورت نثر	۴	۰/۴	چهاردهم	
تاریخ سوم راهنمایی	انقلاب اسلامی پس از پیروزی	به صورت نثر همراه با تصویر	۸۷	۹/۶	چهارم	
مجموع ۱۸ کتاب	۴۶ درس	****	۹۰۳	۱۰۰	جمع	۹۰۳
			***	۱۰۰		****

جدول ۷: رتبه‌بندی توجه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی از نظر توجه به مفاهیم دفاع مقدس بر حسب نوع کتاب درسی

رتبه میزان توجه	درصد فراوانی	فراوانی	درس
اول	۵۳/۸	۴۸۶	فارسی
سوم	۱۶/۵	۱۴۹	دینی
دوم	۲۰	۱۸۱	اجتماعی
چهارم	۹/۶	۸۷	تاریخ
-	۱۰۰	۹۰۳	جمع

مفاهیم دفاع مقدس نشده است. رتبه‌بندی توجه به مفاهیم دفاع مقدس به ترتیب پایه‌های تحصیلی شامل دوم راهنمایی، پنجم ابتدایی، چهارم ابتدایی، سوم ابتدایی، اول راهنمایی، اول ابتدایی و دوم ابتدایی بوده است (جدول ۸).

بیشترین توجه کتاب‌های درسی به محور واژه‌ها و اصطلاحات با ۴۱/۵ درصد و کمترین توجه به محور خسارت‌های اجتماعی با ۰/۳ درصد بوده و به دو محور ابتکار و خلاقیت و خودکفایی توجهی نشده است. رتبه‌بندی کتاب‌های درسی مذکور از نظر توجه به محورهای مفهومی دفاع مقدس در جدول شماره شش آمده است (جدول ۶).

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به محورها

و در این میان کتاب فارسی بالاتر از میانگین بوده است. رتبه‌بندی کتاب‌ها نیز به ترتیب شامل فارسی، اجتماعی، دینی و تاریخ است (جدول ۶ و ۷).

در بین کتاب بیست و چهار درسی مورد بررسی، در کتاب فارسی دوم راهنمایی با ۲۶/۶ درصد بیشترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است و در همین حال در شش جلد کتاب با عنوان‌های فارسی و تعلیمات دینی دوم ابتدایی، تعلیمات دینی چهارم ابتدایی، تاریخ اول و دوم راهنمایی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی هیچ‌گونه توجهی به مفاهیم و پیام‌های هشت سال دفاع مقدس نشده است. رتبه‌بندی کتاب‌های درسی مذکور براساس توجه به مفاهیم دفاع مقدس در جدول شماره شش آمده است (جدول ۶).

در بین کتاب‌های درسی پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی، در کتاب‌های درسی پایه دوم راهنمایی با ۳۶/۳ درصد، بیشترین توجه و در کتاب‌های درسی پایه دوم ابتدایی هیچ‌گونه توجهی به

به دوازده محور از چهارده محور و مؤلفه‌های مفهومی آن توجه داشته‌اند. در مجموع کتاب‌های مذکور، نسبت به سایر کتاب‌های تحلیل شده به نحو مطلوب‌تری به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است، هرچند در برخی از این کتاب از جمله کتاب فارسی دوم ابتدایی در درس «نامه‌ای از یک کودک فلسطینی» یا درس «دوازدهم فروردین روز جمهوری اسلامی»، نیز مؤلفان می‌توانستند به مفاهیم دفاع مقدس اشاره مستقیم‌تری داشته باشند.

بیش‌ترین توجه شامل مؤلفه‌های محور واژه‌ها و اصطلاحات و کم‌ترین توجه به مؤلفه‌های محور خسارت‌های اجتماعی بوده است.

و مفاهیم دفاع مقدس در بیست و چهار عنوان کتاب درسی شامل فارسی، دینی، اجتماعی و تاریخ دوره‌های ابتدایی و راهنمایی انجام شده است. نتایج حاصل از بررسی سؤال‌های پژوهش نشان داد:

۱. کتاب‌های فارسی نسبت به سایر کتاب‌های مورد بررسی در مجموع رتبه اول را به لحاظ توجه به محورهای مفاهیم دفاع مقدس به خود اختصاص داده‌اند و حتی بیش‌ترین توجه به این مفاهیم نیز در کتاب فارسی سال دوم راهنمایی و فارسی چهارم ابتدایی بوده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی [۲۴] و پژوهش ربانی [۲۳ و ۷] هم‌خوان و با نتایج پژوهش صباغیان [۹] مغایر بوده است. در مجموع هفت کتاب از هشت کتاب فارسی به مفاهیم دفاع مقدس توجه کرده‌اند. در کتاب‌های مذکور

جدول ۸: رتبه‌بندی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی از نظر میزان توجه به مفاهیم دفاع مقدس، بر حسب پایه/ دوره

رتبه میزان توجه	جمع		تاریخ		اجتماعی		دینی		فارسی		درس/ پایه
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
ششم	۰/۴	۴	-	-	-	-	-	-	۰/۸	۴	اول ابتدایی
هفتم	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	دوم ابتدایی
چهارم	۱۲/۷	۱۱۵	-	-	۳۹/۲	۷۱	۲/۷	۴	۸/۲	۴۰	سوم ابتدایی
سوم	۱۳/۶	۱۲۳	-	-	۰/۶	۱	-	-	۲۵/۱	۱۲۲	چهارم ابتدایی
دوم	۱۹/۵	۱۷۶	-	-	۴۹/۷	۹۰	۱۸/۱	۲۷	۱۲/۱	۵۹	پنجم ابتدایی
پنجم	۶/۶	۶۰	-	-	۲/۸	۵	۲۶/۸	۴۰	۳/۱	۱۵	اول راهنمایی
اول	۳۶/۳	۳۲۸	-	-	۵/۵	۱۰	۵۲/۳	۷۸	۴۹/۴	۲۴۰	دوم راهنمایی
پنجم	۱۰/۷	۹۷	۱۰۰	۸۷	۲/۲	۴	-	-	۱/۲	۶	سوم راهنمایی
-	۱۰۰	۹۰۳	۱۰۰	۸۷	۱۰۰	۱۸۱	۱۰۰	۱۴۹	۱۰۰	۴۸۶	جمع

کتاب‌های تعلیمات دینی دوم و چهارم ابتدایی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی به موضوع دفاع مقدس هیچ‌گونه توجهی نشده است. مؤلفان می‌توانستند در برخی از کتاب‌های فوق از جمله کتاب تعلیمات دینی دوم ابتدایی در درس «حضرت علی کودک‌کان را دوست داشت» و در کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوم راهنمایی طی درس‌های «بسبج و امت بزرگ اسلامی»، به مفاهیم دفاع مقدس اشاره مطلوب‌تری داشته باشند. بیش‌ترین توجه در کتاب‌های مذکور به محور

۲. کتاب‌های تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره ابتدایی و راهنمایی به لحاظ توجه به مفاهیم دفاع مقدس رتبه سوم را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی [۲۴] و پژوهش ربانی [۲۲ و ۷] هم‌خوان و با نتایج پژوهش صباغیان [۹] مغایر بوده است. در بین کتاب‌های مذکور، در کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سال دوم راهنمایی بیش‌ترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است، در حالی که در

فارسی بیش‌ترین توجه و تاریخ کم‌ترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

۶. در کتاب‌های درس مورد بررسی به محور واژه‌ها و اصطلاحات دفاع مقدس و کم‌ترین توجه به محور خسارت‌های اجتماعی آن بوده است. هم‌چنین به مؤلفه‌های دو محور ابتکار و خلاقیت و خودکفایی هیچ توجهی نشده است. در مجموع به ۸۵/۷ درصد محورهای مورد بررسی و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با آن‌ها توجه شده است.

۷. بیش‌ترین توجه به محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس به ترتیب در کتاب‌های پایه دوم راهنمایی، پنجم ابتدایی، چهارم ابتدایی، سوم ابتدایی، سوم راهنمایی، اول راهنمایی، اول ابتدایی و دوم ابتدایی بوده است. به عبارت دیگر، کتاب فارسی دوم راهنمایی بیش‌ترین توجه را داشته که با نتایج پژوهش ربانی [۲۳] هم‌خوان است.

۸. در شش کتاب فارسی و تعلیمات دینی دوم ابتدایی، تعلیمات دینی چهارم ابتدایی، تاریخ اول و دوم راهنمایی، فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی هیچ‌گونه توجهی به محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس نشده است. می‌توان گفت که در مجموع در ۷۵ درصد از کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس توجه شده است.

پیشنهاد‌های تحقیق

۱. برنامه ریزان درسی می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر برای شناسایی محورها و مؤلفه‌های مفهومی دفاع مقدس و نیز انتخاب محتوای متناسب‌تر برای توسعه شناخت دانش‌آموزان مدارس ابتدایی و راهنمایی استفاده کنند.

۲. داده‌های جامع این پژوهش درباره تفکیک تحلیل بر اساس کتاب درسی، عنوان درس، چگونگی بیان محتوا در کتاب درسی، مشخص شدن محور و مؤلفه‌های

واژه‌ها و اصطلاحات و کم‌ترین توجه به دو محور خیانت‌ها و اسارت بوده است و به بقیه محورهای مفهومی هیچ‌گونه توجهی نشده است.

۳. کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی رتبه دوم توجه به مفاهیم دفاع مقدس را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی [۲۴]، و پژوهش ربانی [۲۳ و ۲۷] هم‌خوان بوده است. در بین کتاب‌های مذکور، در کتاب تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی بیش‌ترین توجه و در کتاب تعلیمات اجتماعی چهارم ابتدایی کم‌ترین توجه به این مفاهیم شده است. در تمامی شش عنوان کتاب تعلیمات اجتماعی به مفاهیم دفاع مقدس توجه شده است. پس از تحقیقات ربانی و دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تغییراتی در کمیت محتوای کتاب‌های درسی مذکور اعمال شد ولی باز هم به نظر می‌رسد در برخی از کتاب‌ها و درس‌ها از جمله در درس «گروه محلی» تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی و «نیاز به همدلی» در تعلیمات اجتماعی سال دوم راهنمایی، امکان اشاره مستقیم‌تر به مفاهیم دفاع مقدس وجود دارد. بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات و کم‌ترین توجه به دو محور خیانت‌ها و خسارت‌های اجتماعی بوده است

۴. کتاب‌های تاریخ، رتبه آخر توجه به مفاهیم دفاع مقدس را به خود اختصاص داده‌اند و به نسبت سایر کتاب‌های درسی، در آن‌ها به خوبی به مفاهیم دفاع مقدس توجه نشده است، هر چند در کتاب تاریخ سال سوم راهنمایی به خوبی به این مفاهیم توجه شده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش صباغیان [۹] هم‌خوان است. بیش‌ترین توجه به محور واژه‌ها و اصطلاحات و کم‌ترین توجه به محور ادوات و تجهیزات نظامی بوده است

۵. مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در خصوص میزان توجه به مفاهیم دفاع مقدس در چهار کتاب درسی مورد بررسی ۹۰۳ مورد است. کتاب‌های

۵. روند یافته‌های حاضر مبین ناهمگونی در عملکرد گروه‌های مختلف مؤلف کتاب‌های درسی و عدم توالی محتوا یک عنوان درسی در پایه‌های مختلف و نیز در بین نتایج کار گروه مؤلفان دروس مختلف بوده است، به طوری که از باب نمونه مؤلفان کتاب درسی فارسی این مبحث را در پایه اول ابتدایی مطرح و در پایه دوم ابتدایی رها کرده‌اند، سپس تا سوم راهنمایی آن را ادامه داده‌اند؛ یا در درس دینی، این مبحث در پایه سوم ابتدایی شروع و در پایه چهارم رها شده است، سپس از پنجم ابتدایی ادامه یافته است و جالب این که در کتاب تعلیمات اجتماعی ملاحظه مفاهیم دفاع مقدس از سوم ابتدایی آغاز شده است ولی در کتاب تاریخ، مفاهیم فوق از سوم راهنمایی شروع و در تمامی سال‌های پیشین از آن غفلت شده است (جدول ۸). بنابراین لازم است درخصوص اصلاح روند توجه به مؤلفه‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی اقدام و نوعی همگونی بین گروه‌های برنامه‌ریزی دروس مختلف برقرار شود، زیرا مختصات رشدی دانش‌آموزان مذکور به عنوان عامل اساسی طرح محتوا برای دانش‌آموزان، در این گروه‌ها مشترک بوده است.

۶. انتظار می‌رفت، کتاب‌های درسی تاریخ و تعلیمات اجتماعی توجه شایسته‌ای به مؤلفه‌های مورد بررسی داشته باشند، اما در طول پژوهش مشخص شد که این کتاب‌ها در مرتبه چهارم و دوم قرار دارند، لذا شایسته است دست‌اندرکاران کتاب‌های درسی مذکور و به خصوص کتاب درسی تاریخ، حداقل در حد نام این درس، بیش از پیش به این رویداد خطیر اجتماعی توجه کنند.

۷. از آن‌جا که بین پایه‌های مختلف دوره ابتدایی و راهنمایی، در کتاب‌های درسی پایه دوم ابتدایی هیچ توجهی به مؤلفه‌های مذکور نشده است، در حالی که در سال اول نمونه‌هایی از توجه به مفاهیم دفاع مقدس حداقل در کتاب درسی فارسی وجود دارد، شایسته است که دست‌اندرکاران تألیف کتاب‌های درسی در

مفهومی، مجموعاً اطلاعات دقیقی برای پیگیری در اختیار کارشناسان تألیف کتاب‌های درسی قرار می‌دهد. کارشناسان تألیف دو عنوان کتاب تعلیمات اجتماعی و تاریخ که در پژوهش حاضر، وضعیت مناسبی نداشته‌اند می‌توانند به خوبی از این یافته‌ها استفاده کنند.

۳. نتایج پژوهش مبین کاستی‌هایی در پاره‌ای از کتاب‌های درسی از جمله، تاریخ و تعلیمات اجتماعی و تا حدی در دو درس تعلیمات دینی و فارسی بوده است. در واقع کتاب‌های درسی مذکور به‌رغم این که از زمینه مناسبی برخوردار بوده‌اند، فاقد توجه شایسته به مؤلفه‌های دفاع مقدس هستند، لذا پیشنهاد می‌شود کتاب‌های درسی فوق مورد بازنگری قرار گردند و از این داده‌ها برای تکمیل محتوای آن‌ها استفاده شود. در این مورد برخی از دروس موجود از جمله: «نامه‌ای از یک کودک فلسطینی»، «دوازدهم فروردین روز جمهوری اسلامی» در کتاب فارسی دوم ابتدایی؛ «حضرت علی کودکان را دوست داشت» در تعلیمات دینی دوم ابتدایی؛ «بسیج» و «امت بزرگ اسلامی» در کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوم راهنمایی؛ «گروه محلی» در کتاب تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی و «نیاز به همدلی» در کتاب تعلیمات اجتماعی سال دوم راهنمایی را می‌توان در اولین گام هدف قرار داد. نکته جالب این که در درس بسیج از کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوم راهنمایی، نام درس بسیج است، ولی هیچ‌گونه اشاره‌ای به موضوع دفاع مقدس و نقش بسیج در این درس نشده است!

۴. از آن‌جا که همه درس‌های مورد بررسی به تعبیر صاحب‌نظران از درس‌هایی هستند که امکان توجه به حوزه دفاع مقدس در آن‌ها وجود دارد، پیشنهاد می‌شود، از کارشناسان تألیف کتاب‌های درسی فارسی که در این زمینه موفقیت زیادی داشته‌اند برای آشناسازی بیشتر سایر گروه‌های مؤلف کتاب‌های درسی با چگونگی توجه به مفاهیم دفاع مقدس در محتوای برنامه‌های درسی مذکور کمک گرفته شود.

باید جامعیت ندارد و شاید عدم اجرای تحلیل جامع پیرامون چگونگی توجه به مقوله مذکور در محتوای کتاب‌های درسی و محدودیت حجم محتوای کتاب‌ها از دلایل عمده آن باشد، لذا شایسته است که با توجه به نتایج پژوهش حاضر، در حد مناسب به توسعه بهره‌گیری از محتوای کتاب‌ها و سایر کتاب‌های درسی برای اشاعه مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره عمومی توجه شود.

خصوص پیوستگی محتوای این کتاب‌ها اقدام و در حد مناسب به تکمیل مطالب درسی آن‌ها همت گمارند.

۸. صرف نظر از اسم و عنوان کتاب‌های درسی امکان آن وجود دارد که حتی در درس‌هایی مثل ریاضی، علوم تجربی، حرفه و فن و غیره نیز، در حد بضاعت محتوای این درس‌ها مواردی از مفاهیم دفاع مقدس در سؤال‌ها، مثال‌ها، خاطرات و داستان‌ها گنجانده شود.

۹. در مجموع به نظر می‌رسد اشاعه و انتقال مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی مورد بررسی، چنان چه

منابع

۱۱. تقی پور ظهیر، علی (۱۳۸۳) مقدمه‌ای بر برنامه ریزی آموزشی و درسی، تهران، انتشارات آگاه

12. Lewy, A. (1991) (Eds). The International Encyclopedia of curriculum. Oxford: Pergamon Press.

۱۳. خلخالی، مرتضی (۱۳۵۹) ویژگی‌های مطلوب کتاب درسی و اصول بررسی و ارزشیابی آن، تهران، نشریه نماد، شماره ۱۷، انتشارات مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی.

۱. شکری، غالی (۱۳۶۶) ادب مقاومت، ترجمه محمد حسین روحانی، تهران، نشر نو.

۲. سنگری، محمد رضا (۱۳۷۷) ادبیات پایداری (مقاومت)، نامه پژوهش، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره نهم.

۳. آیتی، محمد ابراهیم (۱۳۵۹) تاریخ پیامبر اسلام، انتشارات دانشگاه تهران

۴. بوتول، گاستون (۱۳۷۴) جامعه شناسی جنگ، ترجمه هوشنگ فرخجسته، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ دوم

۵. چینی فروشان، صمد (۱۳۷۶) نوجوانان و جوانان امروز درباره دفاع مقدس چه می‌دانند، مجله سروش شماره ۸۵۴

۶. کوثری، مسعود (۱۳۷۷) در آمدی بر جامعه شناسی ادبیات جنگ، نامه پژوهش، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره نهم.

۷. ربانی، جعفر (۱۳۷۷) دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دانش آموزان، نامه پژوهش، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره نهم.

۸. ذاکر صالحی، غلام رضا (۱۳۷۷) رهیافتی نو در راهکارهای حفظ و ارتقای ارزش‌های دفاع مقدس، نامه پژوهش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره نهم.

۹. صباغیان، زهرا (۱۳۸۴) معلم، دفاع مقدس و کتب درسی. نشریه نگاه وزارت آموزش و پرورش، شماره ۲۶۱ الی ۲۶۶.

۱۰. ملکی، حسن (۱۳۸۶) برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل)، ویراست دوم، چاپ هشتم، مشهد، دانشگاه فردوسی، موسسه انتشارات پیام اندیشه

14. Marsh , C. (1992) **Key Concepts For Understanding Curriculum.** London ; Falmer press.

۱۵. فردانش، هاشم. (۱۳۷۲) مبانی نظری تکنولوژی آموزشی. تهران، سمت.

۱۶. مشایخ، فریده (۱۳۷۵) فرآیند برنامه ریزی آموزشی، تهران، انتشارات مدرسه.

۱۷. وهاوارد نیکلس، ادری. (۱۳۶۸) راهنمای عملی برنامه‌ریزی درسی، ترجمه داریوش دهقان، تهران، قدیانی، ۱۳۶۸.

18. Connelly, F. M. and Clandinin, D.J (1991) **Teachers as Curriculum planners.** The Ontario institute For Studies in Education, Teachers College Columbia University.

19. Mc neil , J. (1996) **Curriculum : A comprehensive introduction (5 th ed).** N Y : Harpercollins College Publishers.

۲۰. فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۴) اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران، انتشارات ایران زمین.

۲۱. صافی، احمد (۱۳۸۰) سازمان و اداره امور مدارس، تهران، انتشارات رشد.

۲۲. وزارت آموزش و پرورش (۱۳۸۰) مجموعه مصوبات شورایی آموزش و پرورش در سال ۱۳۷۹.

۲۳. ربانی، جعفر (۱۳۶۵) ادبیات پایداری و دفاع مقدس در کتاب های درسی چاپ ۱۳۶۴ دانش آموزان، نامه پژوهش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره نهم.

۲۴. دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۷۲) مروری بر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس در کتاب های درسی.

۲۵. معتمد علیخانی، ناصر (۱۳۷۹) تأثیر هشت ساله جنگ تحمیلی بر واژگان زبان فارسی و به وجود آمدن اصلاحات و تغییرات جدید در دوره دفاع مقدس ۱۳۶۷-۱۳۵۹. تهران، دانشگاه تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی.

26. Berelson, B. (1982) **Content Analysis in Communication Research,** Glencoe, Ill., The Free Press.